

5. *Brunner E.* Natural Theology: Comprising «Nature and Grace» and the Reply «No!» by Dr. Karl Barth. – Eugene: Wipf & Stock Publishers, 2002. – 128 p.
6. *Brunner E.* Our Faith / E. Brunner. – New York: Charles Scribner's Sons, 1954. – 153 p. [Electronic recourse]. – Accessed mode: <http://media.sabda.org/alkitab-2/Religion-Online.org%20Books/Brunner,%20Emil%20-%20Our%20Faith.pdf>
7. *Brunner E.* Revelation and Reason / Emil Brunner; trans. Olive Wyon. – Philadelphia: The Westminster Press, 1946. – 440 p.
8. *Brunner E.* The Christian Doctrine of God // Brunner E. Dogmatics. – Vol. I. – Philadelphia: The Westminster Press, 1950. – 361 p.
9. *Brunner E.* The Word and the World / E. Brunner. – New York: Charles Scribner's Sons, 1931. – 126 p.
10. *Henderson John.* The controversy between Karl Barth and Emil Brunner concerning natural theology. Thesis presented for the degree of doctor of philosophy / John Henderson. – Edinburgh: Edinburgh University, 1940. – 406 p.
11. *Hitchcock F. R.* Montgomery. Emil Brunner's Christian philosophy / F. R. Montgomery Hitchcock // Churchman. – Oct. 1937. – P. 220-224.
12. *McGrath Alister E.* Emil Brunner: A Reappraisal / Alister E. McGrath. – New York: John Wiley & Sons, Ltd., 2014. – 264 p.
13. *The Theology of Emil Brunner.* Charles W. Kegley, ed. – New York: Macmillan, 1962. – xiv + 395 p.

УДК 271: 330.16

*Ломачинська І.М.
Київський університет імені Бориса Грінченка*

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу ідейних засад економічної діяльності православних монастирів в Україні. Проаналізовано проблеми співвідношення понять аскетичної праці та багатства у особистісному і колективному вимірі в православній патристиці. Визначено сутність праці як основи духовного самовдосконалення у аскетичній традиції православного чернецтва. Зазначено, що на різних історичних етапах формування християнської ідеології ставлення до багатства зумовлювалося статусом церкви у житті суспільства. На перших етапах християнізації питання багатства аналізувалось у формі гріховної переешкоди для духовного становлення її власника. У період формування церкви як соціального інституту висувається ідея пожертви на розвиток церковних структур (зокрема, монастирів), як шляху очищення від гріхів срібололюбства. В українській православній традиції економічна діяльність монастирів забезпечила їм становище самостійних феодальних господарських організацій, змінивши їх соціально-політичний статус. У сучасному українському законодавстві акцентується увага на етичних засадах економічної діяльності християнських церков в Україні, залишаючи поза увагою питання її національної спрямованості, що створює небезпеки для суспільної свідомості в умовах інформаційно-пропагандистських загроз сучасності.

Ключові слова: «монастир», «чернецтво», «економіка монастиря», «багатство», «господарська діяльність монастиря», «чернеча аскеза», «добродійництво».

Ломачинская И.Н. Идеиные основы экономической деятельности православных монастырей в Украине. Стаття посвящена анализу идейных основ экономической деятельности православных монастырей в Украине. Проанализированы проблемы соотношения понятий аскетической труда и богатства в личностном и коллективном измерении в православной патристике. Определена сущность труда как фундамента духовного самосовершенствования в аскетической традиции православного монашества. Отмечено, что на разных исторических этапах формирования христианской идеологии отношение к богатству было обусловлено статусом церкви в жизни общества. На первых этапах христианизации вопрос богатства анализировался в форме греховного препятствия для духовного развития его владельца. В период формирования церкви как социального института выдвигается идея пожертвования на развитие церковных структур (в частности, монастырей), как пути очищения от грехов сребролюбия. В украинской православной традиции экономическая деятельность монастырей обеспечила им положение самостоятельных феодальных хозяйственных организаций, изменив их социально-политический статус. В современном украинском законодательстве акцентируется внимание на этических принципах экономической деятельности христианских церквей в Украине, оставляя без внимания вопрос ее национальной направленности, что создает опасности для общественного сознания в условиях информационно-пропагандистских угроз современности.

Ключевые слова: «монастырь», «монашество», «экономика монастыря», «багатство», «хозяйственная деятельность монастыря», «монашеская аскеза», «добродетельность»

Lomachinska I. Ideological foundations of the economic activity of Orthodox monasteries in Ukraine. The article is devoted to the analysis of the ideological foundations of the economic activity of Orthodox monasteries in Ukraine. The problems of the relationship between the concepts of ascetic labor and wealth in the personal and collective dimension in Orthodox patristic are analyzed. The essence of labor as the foundation of spiritual self-improvement in the ascetic tradition of Orthodox monasticism is defined. The article indicates that at different historical stages of the formation of the Christian ideology, attitudes towards wealth were determined by the status of the church in the life of society. In the early stages of Christianization, the issue of wealth was analyzed in the form of a sinful obstacle to the spiritual development of its owner. During the formation of the church as a social institution, the idea of donating for the development of church structures (in particular, monasteries) was put forward, as a way of cleansing from the sins of greed. In the Ukrainian Orthodox tradition, the economic activities of the monasteries provided them with the position of independent feudal economic organizations, changing their social and political status. Modern Ukrainian legislation focuses on the ethical principles of the economic activity of Christian churches in Ukraine, ignoring the question of its national focus, which creates dangers for the public consciousness in the context of modern informational and propaganda threats.

Keywords: “monastery”, “monasticism”, “monastery economy”, “wealth”, “monastery economic activity”, “monastic asceticism”, “religious virtue”.

Актуальність проблеми. У сучасних складних релігійно-політичних умовах боротьби національно спрямованих православних церков в Україні за автокефалію актуалізується питання ролі церкви не лише у релігійно-культурному, але й, передусім, у політичному бутті української держави, в аспекті можливості усвідомлення сутності концепту національної церкви (у контексті історичних, географічних, етнокультурних чинників) для становлення і розвитку української нації у її архетипах суспільної свідомості та політичних реаліях сьогодення. Забезпечення культово-богослужбових функцій церкви як соціального інституту зумовлюється необхідністю її фінансової підтримки за рахунок пожертв вірян чи (і) шляхом економічної діяльності церковних інституцій. Потужним фундаментом функціонування православної церкви в Україні на різних етапах її історії виступали монастирі, що зумовлює необхідність аналізу ідейних засад їх економічної діяльності.

Метою дослідження є з’ясування особливостей формування ідейних засад економічної діяльності вітчизняних православних монастирів. Мета передбачає наступні **завдання:** аналіз проблеми співвідношення понять аскетичної праці та багатства у особистісному і колективному вимірі в православній патристиці; відображення патристичних засад економічної ідеології у діяльності вітчизняних православних монастирів на різних етапах їх історії; унормування економічних аспектів функціонування релігійних організацій у реаліях сьогодення.

Теоретичною основою дослідження стали праці представників східнохристиянської патристики та аскетичної чернечої традиції – Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Нісського, Іоанна Златоуста, Антонія Великого, Єврема Сиріна, Іоанна Ліствичника. Обґрунтування аскетичної спрямованості господарської діяльності у ідеології православ’я розкрито на основі праць С.Булгакова, Л.Карсавіна, П.Казанського.

Виклад основного тексту. Проблема співвідношення ідеї чернечої аскези та багатства монастирських маєностей було одним з найбільш дискусійним у православній історії. Л. Карсавін визначав аскетизм християнства як основну противагу язичництву, як безумовну цінність самозречення і безмежної жертвності, адже «християнин-аскет заперечує світ як предмет свого володіння і насолоди; заперечує все земне життя, себе самого[13, с. 225]. У східнохристиянській патристиці поняття «аскеза» усвідомлювалось як: піст, молитва, усамітнення та інші духовні подвиги; означені види подвижництва і зумовили споглядальну специфіку візантійських монастирів, на відміну від києворуських кіновійних монастирів, де праця стала визначальним чинником можливості їх функціонування. Обґрунтовуючи подвижницьку спрямованість господарської діяльності, С.Булгаков зазначає: «господарська діяльність може виконуватись тільки під тиском необхідності, як праця в «поті лица» для прохарчування; але тільки цим не вичерпується ставлення людини до своєї праці. Праця є не тільки підневільним обов’язком, але включає в себе в більшості випадків етичний елемент: вона може розглядатись як виконання релігійних чи моральних обов’язків»[3, с.184]. Таким чином, переосмислюються сутнісні засади трудової діяльності: із засобу накопичення

багатства чи задоволення фізичних потреб праця перетворюється на один зі шляхів духовного самовдосконалення.

У Новозавітній традиції існує чітка антитеза духовного і фізичного багатства: «Не збирайте собі скарбів на землі, де черв і тля точать, і де злодії підкопують і крадуть. Збирайте ж собі скарби на небі, де ні черв, ні тля не точать, і де злодії не підкопують і не крадуть» (Мф.6, 19-20). Людина має турбуватися про духовні, а не матеріальні цінності: «Шукайте перше Царства Божого правди Його, і все це додасться вам» (Мф. 6, 33)». Про миттєвість людського існування мовить апостол Павло у Посланні до Тимофія і радить задовольнятися малим: «Велике надбання – бути побожним і задоволеним. Бо ми нічого не принесли і світ; явно, що нічого не зможемо і винести з нього. Маючи їжу і одяг, будьмо задоволені тим» (1 Тим. 6, 6-8). Далі апостол наголошує на гріховності потягу до накопичення багатства: «бо корінь усього лихого є срібллюбство, віддавшись якому, деякі ухилилися від віри і самі себе віддали багатьом скорботам» (1 Тим. 6, 10).

У подальшому становленні християнської ідеології ставлення до багатства зумовлювалося історичними обставинами і статусом церкви як соціального інституту. На перших етапах християнізації питання багатства як абстрактного поняття не знаходило заперечення, проблемою багатство поставало у формі конкретної власності для духовного становлення її власника. У Климента Олександрійського багатство як таке не є злом, все залежить від цілей його використання: «багатство само в собі байдуже, злом ж воно стає або добром внаслідок свого вживання. Продаж багатств, отже, означає очищення серця від злостивостей, які і в душі людини, що не має ніяких засобів, можуть існувати в формі жадібності до багатств»[14]. Климент Олександрійський виправдовує багатство як форму благодійності, що є обов'язком для кожного християнина: «Чи не геть вигідніше, володіючи статком, через бідність тяжку не терпіти, а нужденним допомагати? Бо чим же може наділяти іншого той, хто сам нічого не має?»[14].

У період зародження християнської аскетичної практики прагнення до багатства у формі активної трудової діяльності виступає як протиположність чернечій убогості, з її прагненням до молитовного споглядання. Зокрема, Василь Великий ототожнює накопичення багатства з ідолопоклонством: «не варто бути срібллюбивим і не варто збирати скарбів, яких не потрібно. Той, хто приходить до Бога, має полюбити убогість в усьому»[5, с.74]. Прагнення до наживи Василь Великий ототожнює зі зрадою Іудою Христа і називає срібллюбство «коренем всього зла»[5, с.116]. У «Моральних правилах» Василь Великий, цитуючи євангелічні заповіді, обґрунтовує моральну практику убогості: «Все що маєш, продай і роздай нищим, і матимеш скарби на небесах (Лк.18, 22)». Моральний обов'язок християнина – бути милостивим та щедрим: «Блаженні милостиві, адже вони помилені будуть»(Мф.5,7); «Всякому, хто просить у тебе - давай»(Лк.6, 30) [4, с.64 - 65]. Водночас, Василь Великий заохочує роботу як засіб благодійності та подолання власних лінощів: «Хто в силах, той має працювати і ділитися з тими, хто у нужді. Адже той, хто не хоче працювати, не має права і їсти»[4, с.69]. На означеній тезі, що активно в подальшому використовувалась «будівниками соціалізму» (хто не працює, той не їсть), будувалася економічна структура кіновійного монастиря, у якому лише «працюючий гідний харчування»(Мф.10, 10).

Іоанн Златоуст бачить у багатстві джерело гріха і пристрастей, що гублять людську душу: «чи не тому багатство здається вам бажаним і дорогим, що воно живить в

вас найтяжчі пристрасті, доводячи гнів до справи, роздуваючи частинки хворого честолюбства до величезних розмірів і збуджуючи до гордості? Тому самому потрібно без будь-якої оглядки бігти від нього, що воно поселяє в нашій душі диких і лютих звірів»[10]. Багатство на людину накладає тенета пристрастей, тому позбавлення від багатства для Іоанна Златоуста є пошуком свободи: «Чи важке позбавлення багатства? Ці слова не мають нічого страшного... якщо скажеш про позбавлення від багатства, то скажеш про свободу і позбавлення від тенет»[9, с.169].

Більшою небезпекою за надмірне багатство у православній патристиці визнається скупість. Григорій Богослов визнає за благо значні пожертви на благо Церкви та убогих, адже людині нічого не належить у її земному житті, все є власністю Бога і до нього має повернутися: «Краще мала доля з правдою, ніж велика зі скупістю»[6, с.84].

Як зазначалося, у Климента Олександрійського багатство не є гріхом, якщо спрямовується на благодійність. Ця ідея знаходить свою підтримку і у Григорія Нісського, але у її етичному вимірі: найбільше багатство – духовне, що Богом людині подароване, все інше – не має вартості; тому та людина, що роздає свої матеріальні скарби убогим, знаходить духовну відплату: «благодійність не збиткова. Не бійся, рясно зростають плоди милостині. Посівай роздаючи, і наповниш дім добрими подарунками»[7, с. 76].

У апологетів чернечої ідеології розглядається не питання багатства як такого, адже чернець у особистій власності немає нічого, все багатство – монастиря – власність громади, а потягу до накопичення як однієї з тілесних пристрастей. Саме у такому контексті проголошує означену тезу Єфрем Сирин: «коренем всього зла є сластолюбство, славолюбство та срібллюбство, від яких і народжується все зло»[8, с.486]. І у Антонія Великого пристрасть до накопичування є різновидом гріха, який породжує всі інші гріховні нахили: «гріховна людина любить накопичування, а про правду не турбується, не думає про непостійність і тимчасовість життя, не згадуючи про невідступність і невідкупність смерті»[1, с.114]. Означена теза звучить і у Іоанна Ліствичника: «не жадібна людина молиться чистим розумом, а жадібна людина під час молитви уявляє речові образи» [11, с.232].

Загалом, чернецтво, як організована верства, створена з певною свідомою метою, з'являється в IV столітті як виконання основної християнської вимоги, що віра повинна знаходити своє вираження в християнському житті. Ідея християнського чернецтва – це своєрідне розпинання своїх пристрастей як наслідування Христа, що розіп'яв себе на хресті задля блага та спасіння людства. Серед найбільш поширених форм чернецтування - анахоретства, келіотства та кіновії, саме кіновійні монастирі, започатковані Пахомієм Великим, і ідеологічно обґрунтовані Теодором Студитом, стали втіленням аскетичної практики трудової діяльності.

Чернечі правила гласять, що для ченця – студита жодний рід праці не є принизливим, бо він може виконувати будь-яку роботу, навіть найнижчу в очах світу, але чесну і справедливу. Теодор Студит визначав трудову діяльність як аскетичний обов'язок на благо чернечої громади: «Хоча ви і виконуєте свої буденні послухи, але для вас це не мирські і не житейські заняття, тому що ви виконуєте не за пристрастями, не по волі своїй, а для заповіді святого братства духовного, за послухами і заповідями. Бог прийме цю працю вашу як жертву і всеспалення»[16, с.24]. У традиції киеворуського чернецтва

усвідомлення сутності трудової діяльності насельників студійських монастирів (передусім, Києво-Печерського) можливе на наступних рівнях: на фізичному рівні праця слугувала суттєвим чинником функціонування монастиря, адже була зумовлена необхідністю келійного будівництва (зокрема, копання печер), щоденних господарських робіт та різних видів промислів; на духовному рівні праця в розглядалась як частина аскетичної практики. Як зазначав С.Булгаков, «праця входить в систему загальної аскетичної практики. Аскетизм в своєму практичному значенні є відношенням до світу, пов'язаним з визнанням вищих, трансцендентних цінностей. Праця в чернечій практиці розглядається як засіб аскетичних вправ, як послушництво, значення і цінність якого лежить поза самим процесом праці» [3, с.184 - 185].

В киеворуський період становлення чернецтва монастирі були звільнені від податків, а ченці звільнялись від громадських повинностей. В ідеалі, той, хто вступає до монастиря, має залишити все «в миру», зокрема, і майно. Як стверджувалось в статуті Теодора Студита, для ченця вже багато, якщо він матиме більше трьох монет дрібних. Чернець той, хто стоїть вище світу ницістю своєю, хто не має ні одного срібника [12, с.29]. Але з часом монастирі перетворились на великі господарські об'єднання, тому для них стали бажаними багаті постриженники, що вкладали своє багатство в монастирську казну. Кожен ктитор дбав про славу та престиж свого удільного монастиря, тому до числа братії приймалися люди, що відрізнялися не тільки своїми чеснотами, а й певним рівнем достатку (нерідко таким ченцем ставав і сам князь). Це був перший етап відходу від фундаментальних морально-аскетичних принципів діяльності монастирів. Зокрема, як стверджувалося в тому ж Студійському статуті, того, хто приходить до монастиря та приносить з собою пожертву, приймати, але не надавати за це ніяких переваг; всі браття рівні, і перевага віддається тільки добродійності.

Архаїчна десятинна система відчислень на рахунок духовенства, запроваджена Володимиром Великим, зазвичай, забезпечувала функціонування єпископських кафедр, а на монастирі поширювалась дуже рідко, тому ктитори були змушені самостійно вишукувати засоби для забезпечення створюваних ними монастирів. Відповідно, господарська діяльність монастиря була необхідною його функцією, коли монастир виростав з малої обителі у велику чернечу громаду, спочатку для забезпечення її засобами для існування, а потім із-за самої структури феодального господарства монастирської корпорації, що протистояла оточуючому її світу.

Виконання монастирями функцій «сімейних усипальниць» сформувало передумови для великих фінансових та майнових пожертв від бажаючих замолити мирські гріхи за монастирськими стінами. Практика келіотських монастирів, що існували тільки за рахунок князівських пожертв, була поступово наслідувана і кіновійними монастирями; кошти спрямовувались на розбудову монастиря та розширення його господарської діяльності.

Економічна діяльність монастирів забезпечила їм становище самостійних феодальних господарських організацій, змінивши їх соціально-політичний статус. Перетворення церков та монастирів у земельних власників значно розширило і укріпило феодальний соціально-економічний уклад киеворуського суспільства. Існуюча практика духовних грамот, з передачею монастирям земель в спадщину з заборонаю переходу їх в інші руки, вела до постійного зростання церковної власності.

Хоча економічна діяльність монастиря значною мірою забезпечувала розвиток церковного будівництва, водночас, ніяким чином не впливала на можливості виконання ним культурно – освітньої функції чи благодійницької діяльності. Зазвичай, формування у монастирях бібліотек (як знамениті бібліотеки Софійського чи Києво-Печерського монастирів), чи пізніше друкарень, були, переважно, ініціативою окремих подвижників, і не залежали від економічного статусу монастиря.

Починаючи з кінця XVI століття православні монастирі стають об'єктами не тільки ідеологічної, але і економічної експансії в силу зловживання правом подавання. Виникало протиріччя: чим багатшим був монастир, тим у більш невігідних умовах знаходився, тому що ставав постійним яблуком розбрату між єпископами, архімандритами та світськими особами.

Одним з найбільш дієвих державних заходів боротьби з чернечими корпораціями виявились секуляризаційні реформи. В історії вітчизняних православних монастирів можливо виділити три основні секуляризаційні етапи: I етап – реформи Петра I (конфіскація у монастирів керування їх вотчинними доходами, введення штатів, запровадження меценатських установ, використання монастирів як в'язниць; заборона займатись книжковою справою); II етап – реформи Катерини II (конфіскація частини вотчинних маєтностей, обмеження доступу до чернецтва, виведення з монастирів послушників та послушниць, що жили без постригу, призначення на керівництво монастирями «великоросів», утиски друкарської справи); III етап – радянський (політика активного знищення чернецтва як ідеологічного супротивника).

З утвердженням України як суверенної незалежної держави релігійним центрам та управлінням надано право засновувати монастирі. У вітчизняному законодавстві про свободу совісті та релігійні організації, з урахуванням світового досвіду, визначені відповідні положення щодо господарської діяльності релігійних організацій, де в основу був покладений принцип добродійності як мети релігійного служіння (що був звеличений як ідеал у східнохристиянській патристиці).

У реаліях сучасної історичної доби, зумовленої активним впливом релігійних організацій на життя суспільства, особливо, в контексті домінування релігійного чинника у гібридній російсько-українській війні, постає питання щодо необхідності уточнення понять «місійної» і «місійно-пропагандистської» діяльності християнських церков в Україні. Духовна місія християнської церкви полягає в утвердженні ціннісних засад християнського віровчення, виховання морально свідомої особистості, і має на меті об'єднання суспільства на засадах християнської етики. Місійно-пропагандистська діяльність спрямована, переважно, на пропаганду істинності конкретної релігійної догматики, і є дієвим засобом ведення релігійних інформаційних війн сучасності.

Відповідно до положень Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», церква у економічному плані відокремлена від держави: «державою не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії»(Ст.5)[17].

У вітчизняному законодавстві прописані положення щодо власності релігійних організацій – на майно (будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт тощо), придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане

державою(Ст.18) [17]. Також релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх(Ст.18)[17]. Держава не забороняє різні види економічної діяльності, дозволяє засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства(Ст.19)[17]. Таким чином, релігійні організації загалом і монастирі зокрема мають право на отримання прибутку від різних видів господарської діяльності, який не оподатковується (адже має використовуватись у добродійних цілях).

Визначення мети різних видів економічної діяльності вітчизняних релігійних організацій як такої, що спрямована на добродійництво, формує максимально сприятливі умови для їх господарювання. У статті 23 визначаються засади добродійної і культурно-освітньої діяльності релігійних організацій: «При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності». При цьому суми витрат на цю мету оподаткуванню не підлягають.

В означеному контексті варто підкреслити, що реаліях сучасних складних геополітичних процесів релігійний чинник має полярний зміст: як основний фактор як консолідації нації, так і джерело суспільних протиріч. Згідно зі статистикою релігійних організацій в Україні[18], саме православні монастирі за кількістю обіймають лідируючу позицію. Відповідно, економічна діяльність православних монастирів має розглядатись не лише в контексті аскетичної спрямованості трудової діяльності, але, й з позицій її кінцевої мети – ідеологічного спрямування культово-богослужбової та культурно-освітньої діяльності.

Висновки. Ставлення до проблеми багатства у християнській церкві зумовлювалось динамікою її історико-політичних умов буття. На етапі становлення християнства визначається нейтральне ставлення до багатства як можливості подальшої благодійності на благо громади; у період утвердження християнської ідеології як офіційної у Римській імперії, що супроводжувалось формуванням церкви як соціального інституту, висувається ідея пожертви на благо церкви; етап поширення кінновійного чернецтва супроводжується ідеєю благодійності на благо чернечої спільноти, як шляху очищення від гріхів сріблості.

Динаміка економічної діяльності вітчизняних православних монастирів на різних історичних етапах слугувала прямим відображенням статусу церкви у суспільно-політичному житті. Ідеологічні засади православної доктрини, обґрунтовані у Симфонії Юстиніана, зумовили необхідність тісної співпраці церкви та влади, що проявилось у досить активній політичній позиції монастирів на різних історичних етапах. Чим багатшим був монастир, тим впливовішою була його суспільна діяльність (однак, ця теза актуальна для кінновійних монастирів, на відміну від келіотських, які значною мірою залежали від своїх ктиторів).

У сучасному вітчизняному законодавстві акцентується увага на місійній спрямованості економічної діяльності християнських церков в Україні, що визначає їх добродійництво та культурно-освітні акції. Водночас, поза увагою залишається питання національного контексту цієї діяльності, коли культове мистецтво чи книговидавнича справа стають засобом пропаганди чужої мови, культури чи ідеології.

Література:

1. *Антоний Великий*. Поучения / Сост. Е.А.Смирновой. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2008. 704 с.
2. Біблія: книги Священного писання Старого та нового Завіту. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407 с.
3. *Булгаков С.* Два града: исследование о природе общественных идеалов. Москва: Типография А.Мамонтова, 1911. 304 с.
4. *Василий Великий*. Нравственные правила. Москва: Отчий дом, 2010. 176 с.
5. *Василий Великий*. Примите слово мое: Сборник писем / Никон (Париманчук) [сост.]. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2007. 384 с.
6. *Григорий Богослов*. За страдание обещана награда: сб. писем / Сост. И.Е.Ковынева. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2007. 384 с.
7. *Григорий Нисский*. Избранные творения / [А.Гумеров (сост.)]. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2007. 384 с.
8. *Ефрем Сирийский*. Избранные творения. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2007. 592 с.
9. *Иоанн Златоуст*. Слава Богу за все / Сост. Е.А.Смирновой. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2006. 312 с.
10. *Иоанн Златоуст*. Слово о богатстве и бедности. URL: http://www.odinblago.ru/sv_otci/ioann_zlatoust/12_2/11 (дата звернення: 24.10.2018)
11. *Иоанн Лествичник*. Лествица, возводящаяся на небо. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2007. 592 с.
12. *Казанский П.* История православного русского монашества. Москва: Тип.Селина,1855. 202 с.
13. *Карсавин Л.* Монашество в средние века. Москва: Б.м., 1992. URL: <http://www.ruspoetry.eu/attachments/article/94/Лев.Карсавин.Монашество%20в%20средние%20века.pdf> (дата звернення: 25.10.2018)
14. *Климент Александрийский*. Кто из богатых спасется. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Kliment_Aleksandrijskij/kto_iz_bogatyh/ (дата звернення: 24.10.2018)
15. *Ломачинська І.М.* Монастирі України. Київ: Балтія-Друк, 2015. 208 с.
16. Монашеское делание. Москва: Свято-Данилов монастырь; СП «Квадрат», 1991. 206 с.
17. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 25.10.2018)
Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2018 р.): Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/ (дата звернення: 25.10.2018)